

Een uitgave van het
Cultuurhistorisch Centrum Oldambt

ECONOMIE EN HANDEL

- Hoge molens vangen veel wind | Marianne Kruijswijk
- De Toekomst | Willem Friedrich
- Rozen in de regio | Marianne Kruijswijk
- Okto en de reden waarom... | Willem Friedrich

Hoge molens vangen veel wind

In 1763 geeft Jurrien Ballies opdracht tot het bouwen van een pelmolen in Winschoten. De kaart van 1823 laat zien waar de molen staat: net buiten de bebouwing, tegenover de grote steenfabriek. Het lijkt een klein industrieterrein: twee belangrijke industrieën uit de 18^e eeuw bij elkaar. Midden in Winschoten staat nog een roggemolen. Rogge en gort, volksvoedsel bij uitstek.

Na twee andere eigenaars te hebben gehad, komt de molen in 1855 in handen van Tiddo, landbouwer aan het Oostereinde. De roggemolen is ook van hem. In 1868 verkoopt Tiddo de pelmolen aan zijn zoon, Albert Edens. Die besluit de molen voor het eerst op te hogen. In 1870 komt de molen een aantal meters hoger te staan.

In de 18^e eeuw werd de wind veel gebruikt in de industrie, niet alleen bij koren- of pelmolens, maar ook bij houtzagerijen. Houtzaagmolens voorzagen, samen met de steenbakkerijen, in de toegenomen vraag naar bouw materiaal. De wind is een onbetrouwbare bedrijfsfactor. Vandaar dat veel molens in de loop van de 19^e eeuw ook maalstenen kregen voor koren. Als het niet te hard waait kan er koren gemalen worden en bij hardere wind kan de pelkuip gevuld worden. Tot 1832 was de combinatie van een

pel- en korenmolen verboden volgens de verordening op het gemaal. Voor koren malen moest belasting worden betaald. Gerst pellen was belastingvrij. Het volk zou het anders niet meer kunnen betalen. Na de afschaffing van deze gehate belasting op het gemaal, werden veel molens omgebouwd tot pel- en korenmolens.

In maart 1878 behandelde B&W van Winschoten een verzoek van Albert Edens. Adressant is voornemens *te stichten een gebouw, teneinde zulks in te richten tot korenmolen, bestemd tot het fabriceren van Tarwemeel, waartoe adressant gebruik wenscht te maken van beweging door stoomkracht verkregen, en wel door middel eener machine van twaalf paardekrachten*. Er bestaan bezwaren tegen de nieuwe, moderne molen. H. Timmer en de weduwe Brader zijn bang voor brand. De molen en het huis van de molenaar zijn gedeeltelijk met riet bedekt. Daarnaast is de weduwe bang dat de rook slecht zal zijn voor het regenwater dat van haar dak komt.

Edens mag de nieuwe molen bouwen, zij het onder strenge voorwaarden. Hij sluit met zijn stoommachine aan bij de nieuwe ontwikkeling in de industrie. In de 19^e eeuw stappen steeds meer bedrijven over op stoom. Ook molens die bedoeld waren voor

het droog houden van de polders worden gaandeweg vervangen door stoomgemalen.

De familie Edens houdt de molen tot ver in de 20^e eeuw in bezit. Na de stoommaalterij bouwen ze nog een groot graanpakhuis, maar het bedrijf krijgt het steeds moeilijker. Graan wordt allang niet meer op kleine schaal gemalen, een enkele uitzondering daargelaten. In 1960 neemt de toenmalige gemeente Winschoten de molen over. In de jaren 80 volgt een ingrijpende restauratie. Maar 2007 was het jaar van betekenis: de tweede ophoging van de molen, omstreden en spectaculair.

▲ De ophoging van de molen

▲ Molen Edens en omgeving vanuit de lucht

Molen Edens is een kantoor geworden en de steenfabriek is in het begin van de jaren 70 uit Winschoten verdwenen om plaats te maken voor de Klinker. De molens die er nog zijn in het Oldambt hebben geen bedrijfsfunctie meer. Ze staan er nog als herinnering aan een tijd waarin de industrialisatie nog moest beginnen.

▲ Steenfabriek Hamster en Rozeboom in Scheemda

Baksteenindustrie. Acht eeuwen lang worden er hier al stenen gebakken. Potklei, keileem, zeelei en turf lagen ten grondslag aan deze vorm van bedrijvigheid. De oudste bakkerijen stonden in Ulsda, Winschoten Hoogklei en Westerlee. Na de eerste golf van versterking in de 17^e eeuw, maakte de industrie vanaf 1840 een nieuwe groeiperiode door. De opleving in de landbouw zorgde voor een groeiende vraag naar bouwmaterialen en de opkomende industrialisatie versterkte de vraag. Dan waren er nog de nieuwe infrastructurele werken als sluisen, kades, bruggen en spoorlijnen. Het aantal steenfabrieken in het Oldambt verdubbelde zich van vijf omstreeks 1800 tot elf op het hoogtepunt in 1880. Naast stenen en pannen werden vanaf 1856 draineerbuizen gemaakt voor de landbouw. Toen werd nog uitsluitend klei uit de oude Dollardpolders gebruikt. De Veenkoloniën leverden de brandstof in de vorm van turf. Vanwege de aanvoer van grondstoffen en de afvoer van stenen ontstonden de bedrijven meestal aan de kanalen.

De Toekomst

In 1898 vatten een aantal boeren uit de Oostwolderpolder – verenigd in *het Poldernut* – uit economische overwegingen het plan op een eigen coöperatieve strokartonfabriek op te richten. Er werd veel en lang vergaderd tot er uiteindelijk een besluit werd genomen. *Er heerste op dat moment geen hoerastemming, nee verre van dat, men was zeer bedrukt toen men 's nachts om één uur naar huis ging. Allen voelden dat het nu ernst begon te worden.* In de Winschoterkrant van 11 november 1899 verscheen dan ook het volgende stukje: *heel waarschijnlijk zal in onze nabijheid een strofabriek*

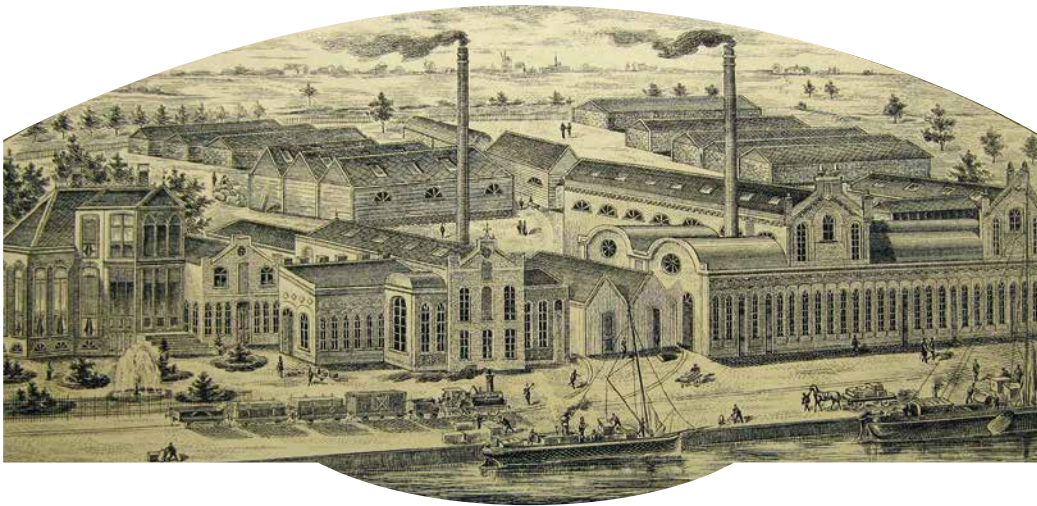
verrijzen. Een boerderij van de heer J. Lula aan de Grintweg bij Scheemda is voorlopig aangekocht. En spoedig konden de plannen worden gerealiseerd. Toen de fabriek en directeurswoning onder architectuur van de architect P.G. Cremer uit Nieuwolda gereed waren, de benodigde machines geplaatst en de infrastructuur aangepast, was de fabriek startklaar. De 75 leden van de coöperatie hadden

*“Mien voader legde mien moeke elke weke
26 gulden op toavel.”*

daarmee het bedrag van 133.936 gulden en 43 cent geïnvesteerd. Op 31 januari 1901 loopt het eerste strokarton van de baan. De nieuwe fabriek kreeg de verwachtingsvolle naam: De Toekomst.

Door de economische ontwikkeling, in het bijzonder in Engeland, steeg de vraag naar deugdelijk verpakkingsmateriaal. De Toekomst kon de vraag naar karton nauwelijks aan. Uitbreiding bleek noodzakelijk. In 1908 werd een nieuwe, vrijwel exacte kopie naast de eerste fabriek gebouwd. Vanuit het centrale midden werden beide fabrieken door stoommachines aangedreven en werd eveneens de aanvoer van brandstof en stro van hieruit geregeld. Toen De Toekomst 1 en 2 volop draaiden, mocht de Scheemder fabriek zich de grootste en, architectonisch gezien, de mooiste van Nederland noemen.

Bij de start van De Toekomst 1 stonden er 90 arbeiders op de loonlijst. Dit aantal groeide tot 170 bij de start van De Toekomst 2. De verdiensten waren goed, zeker in verhouding tot de lonen die er in de landbouw werden verdiend.

▲ *Overzicht van een strokartonfabriek*

Een arbeider vertelt: *Mien vader legde mien moeke elke weke 26 gulden op toavel. n Aarbaider dij dwongen was in de waarkverschaffen zien brood te verdainen, ging in dij tied mit 12 gulden naar hoes tou.* Daardoor was het verloop onder het fabriekspersoneel klein.

Eind jaren zestig voldeed het van stro geproduceerde karton niet meer aan de eisen van de moderne verpakkingindustrie. En met de opkomst van plastic als verpakkingmateriaal was het al gauw gebeurd

▲ De Toekomst voor de restauratie van 2010

Vooruitstrevende Oldambtster boeren

begonnen in 1870 voor eigen rekening een strokartonfabriek: *Eerste Stoom Strokarton Fabriek Nieuweschans*. Een primitief fabriekje dat tot 1881 in bedrijf was. In Oude Pekela waren inmiddels de kartonfabrieken Aastroom en Union opgericht en Albion en Erica stonden in de steigers. Dit waren speculatieve fabrieken, waarbij de winst voor de fabriekseigenaar was. De boeren, die het stro aanleverden, wilden delen in de winst van de kartonproductie. Boeren uit de omgeving van

met het strokarton. Fabrieken die vroegtijdig overstapten van de verwerking van stro naar oud papier hadden een voorsprong. De Toekomst greep naar het middel productiebeperking en sloot Toekomst 2. Hiermee waren de problemen niet opgelost. Het oprichten van een eigen kartonverwerkingsafdeling bleek een doodlopende weg, evenals een poging om te fuseren met Reiderland in Winschoten. Ondanks alle inspanningen van het bestuur, de saamhorigheid van het personeel en alle gedane investeringen bleek een liquidatie onvermijdelijk. Op 21 maart 1968 was de sluiting van De Toekomst een feit. 125 mensen verloren hun baan.

Bijna 40 jaar werden de gebouwen aan hun lot overgelaten en speelden de weergoden hun verwoestende

Nieuweschans richtten, onder leiding van Boelo Tijdens, een coöperatie op, die in 1888 in Nieuweschans een fabriek bouwde: de Dollard. De coöperatieve opzet was succesrijk en vond alom navolging. Ceres in Oude Pekela en De Toekomst in Scheemda openden in 1900 hun poorten, gevolgd door De Vrijheid in Veendam (1905), De Eendracht in Appingedam (1909) en Ons Belang in Stadskanaal (1910). Reiderland in Winschoten was in 1914 de laatste boerenfabriek die in Oost-Groningen werd opgericht.

▲ De Dollard in Nieuweschans

spel. Het is gelukt om in 2011 De Toekomst als industrieel erfgoed te restaureren, als tastbare herinnering aan een bedrijfstak die eens van grote en sociale betekenis is geweest in Oost-Groningen. De fabriek heeft nu weer toekomst en haar verleden terug.

Rozen in de regio

In 1967 wordt het Rosarium, onderdeel van het stadspark in Winschoten, feestelijk geopend. Er zijn goede redenen om in de regio een rosarium aan te leggen. De dalgrond, die in de driehoek Winschoten, Noordbroek, Veendam te vinden is, is een zeer geschikte kweekbodem voor rozenstammen. De stammen ontwikkelen een veel fijnmaziger

▲ Kiosken in het rosarium

wortelgestel dan in andere soorten bodem. Daardoor kan de stam eenvoudig in veel soorten grond aanslaan. De bast is ook zachter dan bij andere onderstammen, wat het enten makkelijker maakt. In de streek van de Veenkoloniën en het Oldambt is door deze omstandigheden een bloeiende bedrijfstak van kwekers ontstaan.

In het derde kwart van de 19^e eeuw neemt de vraag naar sierplanten toe. De erven van de boerderijen krijgen steeds vaker een sierfunctie. Om aan de nieuwe vraag te voldoen, ontwikkelt een aantal boeren zich tot kwekers. Zij beginnen met het enten van fruitbomen en heesters. Rond 1900 komen daar de rozenstammen bij. In de loop van de jaren wordt juist die teelt steeds belangrijker. Na de Eerste Wereldoorlog ligt de nadruk in de bedrijfstak op de rozenonderstammen. De rozenstammen worden over de hele wereld verkocht.

Een grote stimulator van kennis en groei is de Provinciale Groninger Tuinbouwvereniging, die in 1897 is opgericht in Zuidbroek. Drie kwekers, E. Kloosterhuis uit Veendam, J. Lindemulder uit Midwolda en G. Veenhuizen uit Sappemeer, hebben het initiatief genomen. Tijdens de vergaderingen worden de ingediende vraagstukken over de

verbetering van de rozenteelt besproken. De gezamenlijke zoektocht naar verbetering mondt uit in de oprichting van de proeftuin in Noordbroek in 1926. De proeftuin bestaat nog steeds, maar richt zich nu op bomenteelt. De tuin is van grote invloed geweest op de kennis van de kwekers in de regio.

De kwekers hebben moeilijke tijden gehad in de tweede helft van de 20^e eeuw. Afname van de vraag en verschuiven van productie naar Afrikaanse landen waren daar onder meer de oorzaak van. Sinds het begin van de 21^e eeuw is daarin verandering gekomen. Door een aantal strategische aanpassingen is de onderstammenkweek nog steeds een bedrijfstak van belang en gaan ieder jaar miljoenen zaailingen vanuit Oost-Groningen de wereld in. Kloosterhuis uit Winschoten is in 2010 verantwoordelijk voor 6 miljoen stuks. De coöperatie Rosaco in Noordbroek draagt 11 miljoen bij (een deel hiervan komt uit andere delen van het land), Mulder in Westerlee 5 miljoen en de andere bedrijven samen 7,5 miljoen. Alles bij elkaar is dit goed voor 21% van de wereldproductie.

In de jaren zestig besluit het bedrijfsleven samen met het ministerie van Landbouw een aantal rozentuinen aan te leggen. Winschoten is er één van.

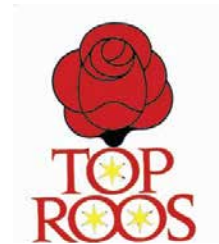
▲ *Rozenwieders bij Midwolda*

Antoine van Schaik, medewerker bij gemeentewerken van Winschoten, zet zich hier in die jaren erg voor in. In de tuinen wordt onderzocht hoe diverse grondsoorten en klimaatomstandigheden invloed hebben op de rozen. Er zijn in 2011 nog steeds drie plaatsen die rozen testen. De eerste is het Westbroekpark in Den Haag, de tweede de kasteeltuinen van Arcen in Limburg en de derde dus in Winschoten. Het rosarium is, behalve proeftuin, met meer dan 300 soorten rozen een mooi visitekaartje van de kwekers in de regio.

Met dank aan de heer Leemhuis voor het beschikbaar stellen van zijn manuscript en het commentaar op dit venster.

▲ *Roos genoemd naar burgemeester Janny Vlietstra (kwekerij Belle Epoque)*

Het predicaat *toproos* is bestemd voor die rozen die het allerbest groeien in het Nederlandse klimaat. Na een uitgebreid voortraject waarbij een roos een aantal beoordelingen krijgt, komt een roos in aanmerking voor de test. Vijf rosaria zijn daarbij betrokken. Naast de drie die al genoemd zijn, ook de tuinen in Boskoop en Lochem. Een jury beoordeelt vier keer per jaar de roos op gezondheid, vorm, kleur en nog een aantal zaken. Als de roos drie jaar lang een gemiddelde score heeft van 6,5 of hoger, is het predicaat verdiend. De keuring is streng. Dat blijkt wel uit de score van 2010: slechts één nieuwe *toproos*. Het jaar daarvoor moest het helemaal zonder *toproos* stellen.

Okto en de reden waarom...

Eind jaren zestig was de uitstroom van werknemers binnen de landbouw en strokartonindustrie niet meer te stuiten. De werkloosheid dreigde volledig uit de hand te lopen, dit met alle sociale gevolgen. Er ontstond een actiecomité waarin de koers werd bepaald door Fré Meis, die als CPN-stakingsleider streed voor de belangen van de arbeiders. Eindelijk verzet.

Dit pikken wij niet en de vuisten gingen omhoog. Geflankeerd door de beeltenis van Marx en Lenin maakte Fré Meis voor eens en altijd duidelijk dat de zittende rechtse regering het kwaad, het kapitaal, vertegenwoordigde. Het is zaak niet langer te wachten, door ons eigen optreden moeten wij verbeteringen afdwingen en afbraak van de karton een halt toeroepen. Aktie!!

Zijn vastberaden betoog vond veel bijval. In roke-rijge zaaltjes en bij de poorten van de fabrieken verkondigde hij strijdlustig zijn evangelie: solidariteit, opheffing loonachterstand – geen verlies arbeidsplaatsen – en anderhalf miljard gulden voor Groningen uit de aardgaswinsten. Zegeningen die, als het moest, door middel van actie bereikt moesten worden. Desnoods met harde actie.

▲ Fré Meis in protest tijdens een CPN-vergadering

In Den Haag vonden ze dat een revolutie wel erg dicht bij kwam, mede door de enorme stemmenwinst voor de CPN. Het rode gevaar kon alleen maar worden bestreden door de sociaal-economische situatie in het Noorden te verbeteren, vooral binnen de kartonindustrie. Maar er was meer aan de hand. Naast de vele bedrijfssluitingen had men te maken met stinkende kanalen en er dreigde een militair oefenterrein in Westerwolde. En er ontstond *Aktie Comité Noodklok Oost-Groningen*, samengesteld uit alle maatschappelijke geledingen. Door de breed gedragen kritiek op de regering, die weigerde de achterstelling van Oost-Groningen in te zien, waren er 28 kamerleden bereid om naar het *hoge noorden* af te reizen, waar letterlijk de noodklok werd geluid. Het gezelschap werd voor het station in Winschoten gehoord en toegesproken door zeker 10.000 veront-ruste burgers. 14 januari 1971 zal de geschiedenis

ingaan als Aktiedag Noodklok Oost-Groningen. Het maakte diepe indruk en er werden maatregelen aangekondigd in de vorm van een meerjarenplan. Als ondersteuning werd in 1971 de Streekraad Oost-Groningen al opgericht. Naast zo hier en daar een dorps huis en zwembad, was het in 1972 Philips die zich als eerste in Winschoten vestigde. De fabriek voor de productie van beeldbuizen zou op korte termijn uitgroeien naar 700 arbeidsplaatsen. Tot dit aantal is het nooit gekomen. Philips is nog steeds voor Winschoten behouden gebleven en produceert met ongeveer 200 mensen kwarts en speciale glassoorten.

▲ De Okto

In 1974 werd er een supermoderne kartonfabriek gebouwd. Okto zou de nodige zegeningen brengen. Initiatiefnemer kartonconcern Kappa werd financieel gesteund door het ministerie van Economische

Opton-vrouwen ontvangen Wilhelmina

Druckerprijs. Het eerste wapenfeit in de sociale slag voor de gelijkberechtiging. Zo werd in 1973 de strijd genoemd van de Optilon-vrouwen om gelijke beloning voor mannen en vrouwen af te dwingen. De stakingsactie trok aandacht van alle landelijke media. Ruim drie weken achtereen legden de vrouwen van de ritssluiting-fabriek in Winschoten het werk neer. Ook toen de gesprekken over een nieuwe textiel-cao werden opgeschort hielden de Optilon-vrouwen

voet bij stuk. Ze trokken op naar Amsterdam om hun protest voor het kantoor van de werkgeversbond kracht bij te zetten. *Vrouwen zijn geen tweederangsburgers*, scandeerden ze. Hun strijd voor de verbetering van de positie van de vrouw leverde in 1974 de Wilhelmina Druckerprijs, vernoemd naar de Amsterdamse feministe, op. De actie van de Winschoters werd een historisch feit, al duurde het nog twee jaar voordat de wet *gelijke beloning* in de Tweede Kamer werd aangenomen.

Zaken. Met de komst van Philips en Okto zouden Fré Meis en zijn aanhangers een toontje lager gaan zingen. De modernste kartonmachine van Europa draaide al gauw volop. Met succes? Twee jaar na de opening en honderd miljoen gulden aan aanloopkosten armer, kon de conclusie worden getrokken dat de Okto, die voor een krachtige economische impuls had moeten zorgen, een luchtbel bleek te zijn. De 80 miljoen gulden kostende machine haperde nog steeds. Er werden nog tientallen miljoenen aan overheidssteun ingepompt om te redden wat er nog te redden viel. Het overheidsgeld verdween in een bodemloze put. De Okto redde het niet! Het was inmiddels 1980. Wéér stonden er 160 mannen en vrouwen voor de gesloten poorten van wat de modernste karton- en papierfabriek van Europa had moeten zijn: de Okto in Winschoten.

▲ Protestposter van Optilon